

**ONDOKUZUNCU YÜZYIL ORTALARINDA
ÖDEMİŞ KASABASININ
SOSYO - EKONOMİK ÖZELLİKLERİ**

Tevfik GÜRAN

İktisat tarihçileri, şehirlerin iktisadî gelişme üzerinde olumlu etkileri olduğu görüşünde birleşmişlerdir. Ancak şehir ve kasabaların ekonomik özellikleriyle ilgili çalışmalar, şehir ve kasabaların tek bir tipoloji çerçevesinde toplanabilecek yeknesak bir yapı manzarası arzetmediğini, aksine çeşitlilik faktörünün ağır bastığı birbirinden oldukça farklı pekçok şehir ve kasaba ekonomisi tipinden sözedilebileceğini göstermektedir. Bu çeşitlilik, iktisat tarihçilerini şehir ve kasabaları, iktisadî özelliklerine göre ayrı tipler altında toplamağa sevketmiştir.¹ Bu tipolojiler çerçevesinde şehir ve kasabaların ekonomik yapılarını ortaya koyan çok sayıda monografi yapılmıştır. Ancak, bu tip çalışmalar daha çok canlı bir ticaret veya sanayi merkezi olan ya da metropolitan özellikler gösteren büyük şehirler üzerinde yoğunlaşmıştır. Kasaba tipi küçük şehirler ise çoğunlukla ihmal edilmiştir.

Osmanlı iktisat tarihi alanında da şehir ve kasaba ekonomilerinin özellikleri, taşıdığı öneme rağmen diğer pekçok konu gibi yeterince incelenmemiştir. İstanbul, İzmir, Selanik ve Trabzon gibi birkaç büyük şehrin iktisadî özellikleri hakkında bazı çalışmalar yapılmış olmasına karşılık 10 binin bi-

(1) Philip Abrams, "Town and Economic Growth : Some Theories and Problems", *Town in Societies : Essays in Economic History and Historical Sociology* (Ed. Philip Abrams - E. A. Wrigley), Cambridge, 1979, ss. 15-33.

raz üzerinde veya biraz altında bir nüfusu barındıran kasaba tipi küçük şehirlerin iktisadî yapıları hakkında bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Oysa devletin temel örgütlenme birimi olan kazanın idarî merkezi olan ve imparatorluğun coğrafi alan içinde sayıları bine yaklaşan kasabaların ekonomik ve sosyal özelliklerinin ortaya konması, imparatorluğun önemli bir kesiminin iktisadî ve sosyal yapısı hakkında yararlı bilgiler edinmemizi mümkün kılacaktır.

Bu çalışma imparatorluğun Batı Anadolu bölgesinde bulunan bir kasabanın, Aydın vilayetine bağlı Ödemiş kasabasının ondokuzuncu yüzyıl ortalarındaki ekonomik ve sosyal yapı özellikleri hakkında kantitatif veriler ortaya koymak ve bu verilerin sınırları içerisinde kalarak bazı değerlendirmeler yapmak amacını gütmektedir. Çalışmanın arşiv kaynağını «Emlâk ve Arâzi ve Hayvanât ve Temettüât Defterleri» adı verilen ve 1844 yılında imparatorluğun büyük bir kesiminde yapılmış olan tahrirler serisinden biri teşkil etmektedir.² Ne yazık ki, Ödemiş kazası kasaba merkezinin müslüman nüfusuyla ilgili tahriri kapsayan ve iki ciltten ibaret olan bu defterlerden yalnız ikinci cildi arşivde bulunabilmiştir.³

Bu kaynaktan derlenen veriler kasabanın 4 müslüman mahallesinde yaşayan nüfusla ilgilidir. Bu mahallelerden Tekke mahallesinde 155, Hacı İmamoğlu mahallesinde 102, Hamam mahallesinde 117 ve Çatal mahallesinde 220 hâne bulunmaktadır. Aynı tarihlerde yapılan bir nüfus sayımında yeralan bilgilere göre, kasabada 10 müslüman mahallesi, 2 gayri-müslim mahallesi vardır. Müslüman mahallelerinde 1136 müslüman hâne yaşamakta olup, bu hânelerin erkek nüfus sayısı 2258 dir.⁴ Yaklaşık bir tahminle kasabanın bu tarihlerde 7-8 bin dolaylarında bir nüfusu barındırdığı söylene-

(2) Bu tahrirlerin yapılış amacı, metodu ve ihtiva ettiği bilgiler hakkında ayrıntılı malumat için bkz. Tevfik Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisine Giriş, 1840-1910", İstanbul, 1979, (Doktora Tezi), ss. 95-109.

(3) Başbakanlık Arşivi, Kâmil Kepeci Tasnifi Nu. 6080, ss. 70-144.

(4) Başbakanlık Arşivi, Cevdet Dahiliye Nu. 9031.

bilir.⁵ Buna göre yukarıdaki 4 mahallede yaşayan 594 hâne, kasabanın müslüman nüfusunun aşağı yukarı yarısını meydana getirmektedir.

Hâne Reislerinin Meslekleri.

Bu tahrirlerde yer alan verilerden elde edilen en önemli bilgilerden biri, şehir nüfusunun meslekleri ve bu mesleklerden elde ettikleri gelirlerle ilgilidir. Defterdeki bilgilerden yararlanılarak düzenlenen Tablo I, 594 hâne reisinin mesleklerine göre dağılımını göstermektedir. Tablodan da anlaşılacağı gibi, tarımla ilgili meslekler başlıca iki grupta toplanmıştır. Birinci grup, «erbab-ı ziraat» ya da «rençber» olarak belirtilen ve belirli bir miktarda toprağa ve bu toprağı işlemek için gerekli hayvan stokuna sahip bulunan çiftçileri kapsamaktadır. Ancak, meslekleri çiftçilik olmasına rağmen bu grup, gelirlerinin yalnızca üçte birlik bir bölümünü kendi topraklarının işleyerek kazanmaktadır. Pekçok çiftçi, ek bir gelir elde etmek için başkalarının toprağını ortaklık esası üzerine eklemektedir. Nitekim ilerde gelirlerin kaynakları itibariyle dağılımını gösteren tablodan da anlaşılacağı üzere bu grup, gelirlerinin dörtte birlik bir bölümünü ortaklıkla ettikleri topraklardan elde etmektedir. Çiftçi grup, ayrıca ticaretden de önemli ölçüde gelir sağlamaktadır.

Tarımla ilgili mesleklerin ikinci grubu ırgat, hizmetkar, sığırtmaç, çoban, deşteban ve bahçevan gibi tarım işçilerini kapsamaktadır. Toplam hâne sayısının % 24.1 ini teşkil eden ve 143 hâne reisinden meydana gelen bu grupta, 123 hâne reisinin mesleği ırgatlıktır. Ücretli tarım işçilerinin bu çokluğu, kasabada geçici işgücüne gerek gösteren bağ ve bahçecilik gibi emek yoğun tarımsal faaliyetlerin yaygınlığından kaynaklanmaktadır. Özellikle esnaf ve tüccarın sahip olduğu bağ ve bahçelerin gerektirdiği işgücü, bu grup tarafından sağlanmaktadır.

(5) Aydın Vilayeti Salnâmesine göre, kasabanın ondokuzuncu yüzyıl sonlarında nüfusu 10.444 tür. Aydın Vilayeti Salnâmesi (1315), s. 162.

Tablo 1 : Hâne Reislerinin Mesleklerine Göre Dağılımı, 1844

Meslekler	Hâne Reisi Sayısı	Yüzde
1. Tarımla İlgili Meslekler		
A. Bağımsız Küçük Üreticiler		
a. Çiftçi	60	10.1
b. Rençber	24	4.0
B. Tarım İşçileri		
a. İrgat	123	20.7
b. Hizmetkâr, Çoban v. s.	20	3.4
2. Sanayi ve Ticaret ile İlgili Meslekler		
A. Mal ve Hizmet Üreten Esnaf		
a. Urgancı	84	14.1
b. Deveci	42	7.1
c. Diğerleri	54	9.1
B. Satıcı Esnaf	54	9.1
C. Kalfa, Çırak ve İşçiler	21	3.5
3. Üretimle İlgili Olmayanlar		
A. Rant Gelirleriyle Geçinenler	5	0.9
B. Görevliler		
a. İmam, Müezzin ve Talebe	19	3.2
b. Müderris ve Muallim	14	2.4
c. Süvari, Sekban ve Hademe	12	2.0
C. Yaşlı, Çocuk ve Kadınlar	62	10.4
Toplam	594	100.0

Kaynak. Başbakanlık Arşivi, Kâmil Kepeçi Tasnifi Nu. 6080, ss. 71-144.

Toplam hânelerin % 38.2 sinin tarımla ilgili mesleklerden geçimlerini sağladıkları görülmektedir. Bu durum, kasabalarda tarımın bir geçim kaynağı olarak önemini koruduğunu göstermektedir.

İkinci önemli meslek grubunu, esnaflık ve tüccarlık faaliyetlerini çoğu kez bir arada yürütenler meydana getirmektedir. Ele alınan 594 hânenin % 42.9 u olan 255 hâne, 49 tür esnaflık ve ticaret faaliyetinden birini yürütmektedir. Bu oran ve türe ulaşan bir esnaf ve tüccar grubu, ufak bir kasaba için küçümsenemeyecek bir ihtisaslaşma düzeyini yansıtmaktadır. Bu grup içinde toplanan hâne reisleri, sınaî ve ticarî faali-

yetleri bir arada yürütmektedir. Ancak daha aydınlatıcı olacağı düşüncesi ile bu meslek grubu başlıca üç bölüme ayrılmış ; mal ve hizmet üreten esnaf, satıcı esnaf ve mesleklerinde kalfa, çırak veya işçi durumunda olanlar ayrı gruplarda toplanmıştır. Mal ve hizmet üreten esnaf içinde urgancı ve deveçiler oldukça önemli sayılara ulaşmaktadır. Toplam 84 hâne «urgancı,» 42 hâne de «deveci» olarak belirtilen meslek türünde ihtisaslaşmıştır. Ayrıca 14 hâne reisi de bu mesleklerde kalfa, çırak veya işçi durumundadır. Kasabada taşımacılık işlerinde kullanılan develerin sayısı 207 ye ulaşmaktadır. Küçük bir kasabada belirli bir meslek türündeki bu yığılmaların dahilî iş hacminden doğmadığı ; kasabanın bir yandan bölge dışı ticarete yönelik bir urgan üretim merkezi olduğu ; diğer yandan da Batı Anadolu bölgesinde İzmir'e yönelik ticaret hareketinin yarattığı taşımacılık faaliyetlerinde önemli bir rol oynadığı açıktır.

Esnaf ve tüccar grubu içinde 54 hâne belirli bir malın ya da malların satışını yapan ve ticari niteliği ağır basan esnaflık faaliyetlerini yürütmektedir. Bezzâz, kasap, manav, haffâf, attar, leblebici, tuzcu, arpacı, muytab, yumurtacı ve kendirci esnafı bu grubun başlıca örnekleridir.

Toplam 21 hâne ise mesleklerinde halfa, çırak veya işçi durumundadır. Bunların 4 ü urgancı, 10 u deveci, 5 i de satıcı esnafın yanında çalışmaktadır. Sanayi ve ticaret kesiminde, tarım kesiminin aksine ücretli işgücü kullanımının yaygın olmadığı görülmektedir. Ücretli işgücünün bu azlığı, kasabada henüz esnafın küçük üretici, tüccarın da küçük tüccar olma özelliğini sürdürdüğünü göstermektedir.

Kasabada yaşayan 5 hâne ise rant gelirleriyle geçinmektedir. Sayılarının azlığına ve herhangi bir mesleki özellikleri olmamasına rağmen ayrı bir bölüm altında toplanan bu grup, kasabadaki ekonomik servetlerin ve yaratılan gelirin oldukça önemli bir bölümünü elinde bulundurmaktadır. Tahride bunlardan biri «müdir-i kaza», ikisi «hânedândan», diğer ikisi de «eshâb-ı ziraat» olarak belirtilmektedir.

Kasaba nüfusunun diğeri bir bölümünü din, eğitim ve idarî hizmetler alanlarında görevli olanlar oluşturmaktadır. Bunlar arasında 14 ü müderris ve muallim, 19 u imam, müezzin veya talebe durumundadır.

Nihayet kasaba nüfusu arasında yeralan son grubu, kadın, çocuk ve yaşlıların hâne reisi olduğu 62 hâne meydana getirmektedir.

Kaba bir değerlendirme yapıldığında, kasabadaki 594 hâne reisinden beşte ikisinin tarımla ilgili bir iktisadî faaliyeti yürüttüğü ; diğeri beşte ikisinin esnaflık ve ticaret faaliyetlerinde bulunduğu ; geri kalan beşte birinin ise doğrudan doğruya üretim faaliyetine katılmadığı söylenebilir.

Hânelerin Gelir Kaynakları.

Tahrirde yeralan bilgiler, kasabada yürütülen çeşitli iktisadî faaliyetlerin gelir yaratma açısından nisbî önemi ve bu gelirlerin yukarıda sayılan gruplar arasındaki dağılımı konusuna da ışık tutacak niteliktedir. Tablo 2 A ve B, çeşitli meslek gruplarının hangi tür faaliyetlerden ne kadar gelir elde ettiklerini ve bu gelirlerin toplam gelirleri içindeki nisbî önemlerini göstermektedir. Tablolardan da anlaşılacağı gibi gelir yaratıcı faaliyetler arasında esnaflık, ticaret ve işçilik gelirleri önemli bir yer tutmaktadır. Ele alınan 594 hânenin elde ettiği gelirler arasında bu tür gelirler, % 60 ı aşan bir paya sahip bulunmaktadır. Çiftçilik gelirleri, % 26 dolaylarında bir oranı meydana getirirken, geri kalan % 13 e yakın kısmı ise çeşitli kaynaklardan rant geliri olarak elde edilmektedir.

Esnaflık, ticaret ve işçilik gelirlerinin çiftçi gelirleri içindeki payı, üçte bir dolaylarındadır. Ancak tahrirde, mesleği çiftçilik olanların nasıl bir ticarî faaliyette bulunduğu belir-

Tablo 2 : A - Çeşitli Meslek Gruplarınınca Elde Edilen Gelirlerin Kaynakları İtibariyle Dağılımı (Guruş), 1844.

Gelir Kaynakları	Çiftçi ve Rençber	Tarım İşçileri	Esnaf ve Tüccar	Bant Geliriyle Geçinenler	Diğerleri	Toplam
1. Çiftçilik						
a. Bitkisel Üretim	20 197	2 042	3 701	1 542	1 714	29 196
b. Bağ ve Bahçecilik	9 096	5 976	17 727	2 664	9 232	44 715
c. Hayvancılık	3 518	1 797	8 097	1 623	3 985	19 020
2. Esnaflık, Ticaret ve İşçilik	31 938	63 323	167 893	2 000	12 137	277 291
3. Ortakçılık	22 001	2 013	219	—	—	24 233
4. Rant Gelirleri						
a. Gayri Menkul Kiraları	1 239	1 127	1 555	6 430	2 719	13 100
b. Toprak Kiraları	—	655	368	770	1 525	3 318
aa. Para Kira	2 260	2 545	12 907	10 029	6 730	34 471
bb. Ortaklık Gelirleri	60	153	522	2 994	3 688	7 417
c. Vakıf Gelirleri	90 309	79 631	212 980	28 102	41 730	452 761
Toplam						

Kaynak. Bknz. Tablo 1.

Tablo 2 : B - Çeşitli Meslek Gruplarının Elde Edilen Gelirlerin Kaynakları İtibarıyla Dağılımı (Yüde), 1844.

Gelir Kaynakları	Çiftçi ve Reuğber	Tarım İşçileri	Esnaf ve Tüccar	Rant Geliriyle Geçinenler	Diğerleri	Toplam
1. Çiftçilik						
a. Bitkisel Üretim	22.3	2.6	1.7	5.5	4.1	6.5
b. Bağ ve Bahçecilik	10.0	7.5	6.3	9.6	22.1	9.9
c. Hayvancılık	3.9	2.3	3.8	5.8	9.5	4.2
2. Esnaflık, Ticaret ve İşçilik	35.4	79.5	78.8	7.1	29.1	61.2
3. Ortakçılık	24.4	2.5	0.1	—	—	5.4
4. Rant Gelirleri						
a. Gayri Menkul Kiraları	1.4	1.4	0.8	23.0	6.5	2.9
b. Toprak Kiraları	—	0.8	0.2	2.7	3.7	0.7
aa. Para Kira	2.5	3.2	6.1	35.7	16.2	7.6
bb. Ortaklık Geliri	0.1	0.2	0.2	10.6	8.8	1.6
c. Vakıf Gelirleri	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Kaynak. Bknz. Tablo 1.

tilmemiştir. Tarım işçisi olan grup, gelirlerinin beşte dördüne yaklaşan bir kısmını emek geliri olarak elde etmektedir. Sanayi ve ticaret kesiminde çalışanların gelirleri içinde esnaflık, ticaret ve işçilik gelirlerinin payı da yine beşte dörde ulaşmaktadır. Ticaret gelirlerinin, rant geliriyle geçinen grubun gelirleri içindeki payı ise yalnızca % 7.1 dir.

Tarımsal faaliyetlerden doğan gelirlere gelince, bu gelirlerin doğal olarak önemli bir bölümü (% 46.8) çiftçiler tarafından kazanılmaktadır. Fakat özellikle esnaflık faaliyetlerinde bulunan grup tarafından elde edilen tarım gelirleri de küçümsenmeyecek bir düzeydedir. Bu grup, önemli bir bölümü bağcılık ve bahçecilik tipinde tarımsal faaliyetlerden olmak üzere gelirlerinin % 13.9 unu tarımdan elde etmektedir. Tarımsal faaliyetler içinde bağ ve bahçeciliğin önem kazanması, yalnız esnaf grubuna özgü bir durum da değildir. Nitekim toplam olarak ele alındığında tarımsal faaliyetlerden elde edilen gelirlerin yalnızca % 45.6 sı bitkisel üretimden doğmaktadır. Buna karşılık % 38.2 si bağ ve bahçecilik faaliyetlerinden, % 16.2 si ise hayvancılık faaliyetlerinden elde edilmektedir. Bu bölgede önemli ölçüde zeytin üretilmekte, ipek-böcekçiliği yapılmaktadır. Bitkisel üretim faaliyetine göre daha emek yoğun tarım teknikleri gerektiren bağ ve bahçecilik, kasabalarda yığılan nüfus için özellikle tarım işçiliği şeklinde daha geniş bir istihdam alanı sağlamaktadır.

Bitkisel üretim faaliyetiyle yetiştirilen ürünler de köylerdekinden farklılık göstermektedir. Köy tipi bir tarım işletmesinde, buğday gibi işletme içinde tüketilmeye elverişli temel bir gıda maddesinin üretimine ağırlık verileceği açıktır. Oysa ele alınan kasabada yetiştirilen bitkiler arasında buğdayın, bitkisel üretim değeri içindeki payı yalnızca %15 tir. Buna karşılık özellikle arpa (% 38.3) ve kasabada oldukça gelişmiş bulunan urgan üretimi için gerekli hammaddeyi sağlayan kendir (% 23.2) yaygın olarak yetiştirilmektedir. Bunların yanında özellikle büyük ölçekli üretim yapan işletmelerde tütün, pamuk ve susam gibi ticarî ürünlere de yer verilmektedir. Bitkisel üretimde buğday gibi temel bir gıda maddesi yerine oto-konsomasyona elverişli olmayan ticarî ürünlere ağır-

lik verilmesi, kasaba tipi ekonomilerin piyasa taleplerine daha duyarlı bir üretim yapısına sahip bulunmaları ile açıklanabilir.

Yukarıda değinildiği gibi toplam gelirlerin % 12.8 lik bir payı, rant gelirleriyle geçinenler grubunun gelirlerinin ise % 72 ye varan çok önemli bir bölümü çeşitli rant gelirlerinden sağlanmaktadır. Gayri menkullerden kira, topraktan kira veya ortaklık payı ve çeşitli vakıflardan maaş şeklinde rant geliri elde edilmektedir. Gayri menkullerden elde edilen para şeklindeki kira gelirlerinin toplam rant gelirleri içindeki payı %22.5 tir. Topraktan elde edilen rant gelirlerinin önemli bir bölümü bu toprakların kasabada oturan çiftçilere ürünün paylaşılması esası üzerine kiraya verilmesinden doğmakta olup, bu grup gelirler rant gelirlerinin % 59.1 lik bölümünü meydana getirmektedir. Topraktan para kira şeklinde rant geliri elde etme ise yaygınlık kazanmamıştır. Nitekim topraktan sağlanan rant gelirlerinin %90 lık bir bölümü, ortakçılıkla işletilen topraklardan sağlanmaktadır. Rant gelirlerinin % 12.7 si ise çeşitli vakıflardan elde edilmektedir. Bu gelirlerin % 54.6 lık bir payı müderris, imam, müezzin olanlara yani vazifeye, % 45.4 lük payı ise vakıf kurucusunun soyundan gelenlere yani zürriyete meşrut vakıflardan gelmektedir.

Hâneler Arası Gelir Dağılımı.

Gelirin global olarak çeşitli gruplar arasında dağılımına bakıldığında, hâne sayısının % 14.1 ini oluşturan çiftçi ve rençber grubunun toplam gelirin % 19.9 unu ; hâne sayısının % 24.1 ini meydana getiren ırgat, hizmetkâr ve çoban gibi tarım işçilerinin toplam gelirin %17.6 sı; hâne sayısının %42.9 u olan esnaf ve tüccarın toplam gelirin % 47.1 ini; hâne sayısının yalnızca %0.9 unu meydana getiren rant gelirleriyle geçinenler grubunun toplam gelirin %6.2 sini ve nihayet görevlilerle yaşlı, çocuk ve kadınların oluşturduğu grubun da toplam gelirin % 9.2 sini elde ettiği görülmektedir.

Meslekler içinde en düşük geliri gerek tarım kesiminde gerekse tarım dışı kesimlerde işçi statüsünde bulunanlar sağ-

lamaktadır. Nitekim mesleği ırgatlık olanların vergiden önceki ortalama gelirleri 576 ; hizmetkârlık ve çobanlık olanların 440 ; ticaret ve sanayi kesimindeki işçilerin ise daha da düşük olup 384 guruştur. Buna karşılık tarım kesiminde ortalama gelir, çiftçi grubu için 1 179, rençberler için 817 guruştur. Esnaflık kesiminde en yüksek ortalama geliri satıcı esnaf (1 241 guruş) ve deveci esnafı (1 016 guruş) kazanmaktadır. Rant geliriyle geçinenlerin ise ortalama gelirleri 5 620 guruştur. Bu rakam, en düşük ortalama gelire sahip meslek grubu olan sanayi kesimindeki kalfa, çırak ve işçilerin ortalama gelirlerinin yaklaşık 15 katıdır.

Gelirin başlıca gelir dilimleri itibariyle dağılımı Tablo 3 de verilmektedir. Bu tabloda yeralan 487 hânenin % 20.5 ini teşkil eden ve 400 guruş veya daha aşağı gelir elde eden 100 hânenin toplam gelirden aldıkları pay % 8.1 dir. Buna karşılık 2500 guruştan daha fazla gelir elde eden en yüksek gelir grubu, bu 487 hânenin yalnızca % 2 sini meydana getirdiği halde gelirin % 11.6 sını ele geçirmektedir. Gelirin kişiler arası dağılımına başka bir açıdan bakarak, hâne sayısının yarısından fazlasının 700 guruştan daha az, yalnızca % 8 inin ise 1500 guruştan daha fazla gelir sağladığı söylenebilir.

En yüksek gelir grubunda 2500 guruştan daha fazla gelir kazanan 10 hâne bulunmaktadır. Bu zengin grubunun gelir kaynakları hakkında daha ayrıntılı bir analiz, yüksek tabakanın gelir yaratıcı servetlerini hangi alanlarda topladığı konusuna açıklık getirerek ekonominin cazip yatırım alanları hakkında bir fikir verebilir. En yüksek gelir grubunu oluşturan bu 10 hâne ile ilgili olarak tahrirde yeralan bilgiler Tablo 4 A ve B'de özet olarak verilmiştir. Görüldüğü gibi bu 10 hâne reisi, gelirlerinin % 35.6 sı gibi önemli bir bölümünü topraktan elde ettikleri para kira ve ortaklık gelirlerinden sağlamaktadır. Gayri menkullerden elde edilen kira gelirlerinin payı %13.2 ve çeşitli vakıflardan sağlanan gelirlerin payı ise %7.4 tür. Birarada ele alındığında en yüksek gelir tabakasını oluşturan bu 10 hânenin gelirlerinin %56 yı aşan bir bölümünün çeşitli kaynaklardan sağladıkları rant gelirlerinden doğduğu görülmektedir. Buna karşılık bu 10 hâne, toplam gelirlerinin % 16.6 sını kendi hesaplarına yürüttükleri tarımsal

Tablo 3 : Hane Reislerinin Elde Ettikleri Gelir Düzeylerine Göre Dağılımı, 1844.

Meslek Grupları	Gelir Diliimleri (Gurus)					Toplam Hane Sayısı
	<400	401-700	701-1000	1001-1500	1501-2500	
1. Tarımla İlgili Meslekler						
a. Çiftçi	—	12	16	22	10	1
b. Rençber	1	8	10	3	2	—
c. Irgat	36	68	20	9	—	—
d. Hizmetkar, Çoban v. s.	14	5	—	1	—	—
2. Esnaf ve Tüccar						
a. Urgancı	19	34	24	6	1	—
b. Deveol	1	9	13	15	4	—
c. Sair Mal ve Hizmet Üreticisi Esnaf	10	17	15	8	4	—
d. Satıcı Esnaf	5	11	12	14	7	5
e. Kalfa, Çırak ve İşçi	14	7	—	—	—	—
3. Rant Gelirleriyle Geçinenler	—	—	—	—	1	4
Toplam	100	161	109	78	29	10
						487

Kaynak. Bkınız. Tablo 1.

Tablo 4 : A - En Yüksek Geliri Elde Eden 10 Hâne Reisinin Sahip Oldukları Toprak, Ağaç ve Hayvan Miktarı, 1844.

Sıra Nu.	Adı	Mesleği	Toprak Miktarı (Dönüm)	Ağaç Sayısı (Adet)	Büyük Baş Hayvan Sayısı (Baş)	Küçük Baş Hayvan Sayısı (Baş)
1	Armmizâde Mustafa Bey	Müdir-i Kaza	650	449	84	—
2	Üzümzâde İbrahim Bey	Hanedandan	464	48	31	172
3	Çobanoğlu Çolak H. Mehmed b. Mehmed	Eshab-ı Ziraat	154	120	9	34
4	Ketancı o. H. Ali b. H. Mustafa	Mısırçı	78	34	3	168
5	Çerçi o. Ajim b. H. Ali	Su Mütevellisi	40	61	2	—
6	Kılıslı İmam o. Hüseyin b. Mehmed	Eshab-ı Ziraat	101	—	25	—
7	H. İbrahim bin H. İbrahim	Kassab	37	7	4	152
8	Şerif Ağazâde Mehmed Ağa	Eshab-ı Ziraat	163	155	10	—
9	Ali o. Abdullah, Nuri b. İbrahim Oğlu	Çocuk	351	40	11	—
10	Araboğlu Kara Ahmed bin Yusuf	Bezzaz	23	—	3	—
Toplam			2.261	914	182	526

Kaynak. Bknz. Tablo 1.

Tablo 4 : B - En Yüksek Geliri Elde Eden 10 Hâne Reisinin Odedikleri Vergi Miktarı ve Gelir Kaynakları, 1844.

Nu.	Vergi											
	Miktarı (Guruş)	Tarım Geliri (Guruş) (Yüzde)	Toprak Rantı (Guruş) (Yüzde)	G. Menkul Rantı (Guruş) (Yüzde)	Vakıf Geliri (Guruş) (Yüzde)	Ticaret Geliri (Guruş) (Yüzde)	Toplam					
1	562	1.353	10.4	6.620	43.4	3.330	25.7	2.661	20.5	—	—	12.964
2	662	1.997	35.9	2.573	46.2	995	17.9	—	—	—	—	5.565
3	900	545	11.9	1.467	31.9	250	5.4	333	7.2	2.000	43.6	4.595
4	900	500	11.4	1.580	35.9	—	—	—	—	2.319	52.7	4.399
5	900	500	11.6	50	1.2	270	6.3	500	11.6	3.000	69.4	4.320
6	523	1.631	48.0	—	—	—	—	—	—	1.818	52.0	3.499
7	523	134	3.9	2.117	61.3	—	—	—	—	1.200	34.6	3.451
8	200	517	17.9	1.481	51.4	885	30.7	—	—	—	—	2.883
9	200	524	16.9	1.774	63.9	480	17.2	—	—	—	—	2.778
10	523	80	3.0	120	4.4	—	—	—	—	2.500	92.6	2.700
Toplam		7.841	16.6	16.762	35.6	6.210	13.2	3.494	7.4	12.837	27.2	47.164

Kaynak. Bknz. Tablo 1.

faaliyetlerden, % 27.2 lik bölümünü ise ticarî faaliyetlerinden sağlamaktadır.

Yüksek tabakanın gelirleri arasında rant gelirlerinin önemli bir yer tutması, onların birikmiş servetlerini rant geliri sağlayacak prodüktif olmayan alanlara yönelttiklerini göstermektedir. Buna dayanarak zengin tabakada müteşebbis eğilimlerin pek güçlü olmadığı söylenebilir.

Öte yandan en yüksek gelir grubu arasına esnaf grubu içinden yalnızca çerçi, bezzaz ve kasap gibi satıcı esnaf olarak nitelenen ve tüccarlık özelliği ağır basan 5 hâne reisi girebilmiştir. Buna karşılık, mal ve hizmet üreten esnaf daha düşük gelir dilimlerinde yer almaktadır. Gerçi sanayi öncesi ekonomilerde sınaî faaliyetler, hiçbir zaman büyük servet birikimlerine imkan veren yüksek kazançlı bir iktisadî faaliyet türü olmamıştır. Ancak örneğimizle ilgili olarak, imparatorlukta onsekizinci yüzyıldan itibaren görülen ekonomik yapı değişmelerinin gelir dağılımına da yansıdığı ve sanayi sektöründeki gerilemeye karşılık özellikle dış ticarete yönelik sektörlerin hızlı bir gelişme temposuna girmesinin⁶ ilgili faaliyetlerin daha zengin bir kazanç imkanı arzemesi sonucunu doğurduğu söylenebilir.

Gelir düzeyi kadar önemli bir diğer sosyal farklılaşma ölçüsü de sahip olunan toprak miktarıdır. Tarım dışı gelirlerin çok büyük önem kazandığı şehir tipi bir ekonomide, toprak dağılımı ile sosyal farklılaşma arasındaki bağın gevşeyeceği açıktır. Ancak örneğimizde olduğu gibi, topraktan büyük ölçüde rant geliri elde edilen bir sosyal yapıda toprak sahipliğinin de gerek bir statü kazanma gerekse bir gelir yaratma aracı olarak önemini koruduğu muhakkaktır. Gelirini ticaretten sağlayan zengin tüccarın bile toprağa yatırım yapma eğiliminin fazla olduğu bilinmektedir.

Ele alınan 594 hâneye ait olmak üzere kasabada bitkisel üretim yapılan toplam 9148 dönüm toprak bulunmaktadır. Bu

(6) Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", Türkiye İktisat Tarihi Semineri. Metinler/Tartışmalar (Ed. Osman Okyar), Ankara, 1975, s. 258.

nun yalnızca % 23.6 sı mesleği çiftçilik olan grubun mülkiyetindedir. Buna karşılık bu toprakların, % 27.6 sı esnaf ve tüccar ; % 8.8 i ırgat ve benzeri tarım işçileri ; % 8.1 i müderris, imam ve müezzinler ; %9.3 ü çocuk, kadın ve yaşlılar ; % 0.9 u sekban ve süvari gibi görevlilerin ellerinde bulunmaktadır. Bitkisel üretim yapılan toprakların geriye kalan % 21.7 lik kısmı ise 5 hânedan meydana gelen rant gelirleriyle geçinenler grubuna ait durumdadır. Toprak mülkiyetiyle ilgili bu durum, kasabada ortaklığın yaygınlık kazanmasına yolaçmıştır. Nitekim, Ödemiş kazası müdürlüğü görevini yürüten Ammizâde Mustafa bey, 850 dönüme ulaşan topraklarından 624 dönümünü, 40 ile 80 dönüm arasında değişen paylar halinde 10 ayrı kişiye ortaklık esası üzerine kiraya vermiştir. Ancak bu durum, kasabada imparatorluğun diğer bazı kırsal bölgelerinde olduğu gibi kendine ait hiçbir toprağı olmayan bağımlı bir ortakçı grubunun doğmasına yolaçmamıştır. Çünkü kasabada ortaklıkla toprak işleyen çiftçilerin hemen tümünün kendilerine ait toprakları da bulunmaktadır . Anlaşılmaktadır ki bu çiftçiler, kendi topraklarından elde ettikleri fakat geçimlerine yeterli olmayan gelirlerine ek bir kazanç elde etmek düşüncesiyle karşılıklı olarak yapılan ortaklık anlaşmalarına bağlı olarak para kira ödemek yerine ortaklıkla bu toprakları işlemektedir.

Ele alman 594 hâne arasında 50 dönümden daha fazla tarla niteliğinde toprağı sahip olan yalnızca 22 hâne bulunmaktadır. Bunların 8 i çiftçi, 7 si esnaf ve tüccar, 3 ü müderris, 2 si ırgat, 2 si de çocuktur. Geriye kalan 5 hâne reisi ise rant geliriyle geçinenlerdendir. Mülkiyetleri altında önemli sayılabilecek miktarda toprak bulunduran hâneler arasında mesleği çiftçilik olmayanların bu fazlalığı, kasabada toprağın bir servet birikimi aracı olarak önemini tarım dışı gruplar için de koruduğunu göstermektedir.

Vergileme ve Vergi Yüğü.

Son olarak vergilemenin gelir dağılımı üzerindeki etkilerine değinilecektir. Vergileme, sanayi öncesi ekonomilerde gelir dağılımının temel mekanizmalarından birisidir. Bu neden-

le, gelirlerin vergiden sonra kişiler ve gruplar arasındaki dağılımı, bu kişi ve grupların vergi yüklerine bağlı olarak değişecektir. Gelir dağılımı ile ilgili tabloda yeralan 487 hanenin 1844 yılında ödedikleri vergi miktarlarını esas alarak yapılacak hesaplamalara göre, ortalama vergi yükü % 20.8 dir. Yani bu 487 hâne, elde ettikleri gelirlerin beşte birini biraz aşan bir bölümünü, devlete ödedikleri «virgü-yi mahsûsa» olarak adlandırılan vergiye ayırmaktadır. Yalnız bu oran, bu hânelerin toplam vergi yüklerini göstermemektedir. Çünkü tarımsal ürünlerden doğrudan doğruya alınan öşür ve benzeri vergiler, gelirler hesaplanırken ürün değerlerinden düşülmüş ; yalnız üreticinin eline geçen ürünün değeri dikkate alınmıştır. Bunların da gözümüne alınması halinde vergi yükünün % 25 dolaylarına ulaşacağı söylenebilir.

Ortalama oran yukarıda belirtildiği gibi beşte bir olmakla birlikte, çeşitli kişi ve grupların bu yükü eşit olarak paylaştıkları söylenemez. Nitekim, çeşitli gelir dilimlerinde ödenen vergi miktarının elde edilen toplam gelire oranı değişmektedir. En düşük gelir grubunu teşkil eden ve 100 hânedan meydana gelen grubun ödedikleri vergilerin , elde ettikleri gelirlerine oranı % 16.6 dir. Bu oran sırasıyla 401-700 gurus arasında gelir elde edenlerde %21.5; 701-1000 gurus arasında gelir elde edenlerde %23.5; 1001-1500 gurus arasında gelir elde edenlerde % 22.6 ; 1501-2500 gurus arasında gelir elde edenlerde % 21.9 dur. En yüksek gelir dilimini oluşturan ve 2500 gurusdan daha fazla gelir kazanan grubun ise ödedikleri toplam vergilerin gelirlerine oranı yalnızca % 12.8 dir. Hatta bu oran, rant gelirleriyle geçinenler için % 9 a kadar düşmektedir. Görüldüğü gibi vergileme oranı, gelir yükseldikçe önce müterakkilik prensibine uygun olarak yükselmekte, daha sonra yüksek gelir düzeylerine geçildikçe tersine müterakkil olarak düşmektedir.

Aynı sonuca çeşitli gelir dilimlerinde elde edilen gelir payları ile ödenen vergi paylarını karşılaştırarak ulaşılabılır. En düşük ve en yüksek gelir dilimi dışında kalan dilimlerde yeralan hânelerin elde ettikleri gelirlerin toplam gelire oranı, aynı hâne reislerinin ödedikleri vergilerin toplam vergiye

oranından daha düşüktür. Buna karşılık 400 guruştan daha az ya da 2500 guruştan daha fazla gelir elde eden haneler için bu durum tersinedir. Nitekim 401-2500 guruş arasında gelir elde eden hanelerin toplam gelirden aldıkları pay % 80.3 tür. Aynı hânelerin ödedikleri vergi payı ise % 86.3 e ulaşmaktadır. Buna karşılık 400 guruştan daha düşük veya 2500 guruştan daha yüksek gelir elde eden hânelerin gelirden aldıkları pay % 19.7 i iken, vergi payları % 13.6 da kalmaktadır.

Vergilerin gelirlere oranı çeşitli meslek grupları için iki oran etrafında toplanmaktadır. Çiftçi, ırgat, esnaf ve tüccar grubu için vergilerin gelirlere oranı % 22 dolaylarındadır. Mesleklerinde işçi durumunda olan çırak ve kalfalar için bu oran % 13.9, hizmetkâr ve çobanlar için % 8.1 dir.

Bütün bu açıklamalar, gelirlerden alınan bu verginin hâneler arasında dağıtımını yapılırken yalnızca gelir düzeyine bağlı bir ayarlama yapılmadığını göstermektedir.

Sonuç.

Ondokuzuncu yüzyıl ortalarında yapılan bir tahrirde yeralan veriler, Osmanlı İmparatorluğunda oldukça yaygın bir yerleşim birimi olan kasabalardan birinde ortaya çıkan iktisadî faaliyetler ve sosyal ilişkiler hakkında aydınlatıcı bazı bilgiler sağlamaktadır. Bu sınırlı bilgiler genel bir değerlendirme yapmağa yeterli olmamakla birlikte kasabaların sosyo-ekonomik yapılarıyla ilgili bazı özellikleri belirlememize imkan vermektedir.

Herşeyden önce kasabalarda, tarım ve tarım dışı faaliyetlerin bir arada yürütüldüğü ; fakat köy tipi yerleşim yerlerinde tarım kesiminin kazandığı nisbî ağırlığın yerini ticaret ve sanayi kesiminin aldığı görülmektedir. Tarım kesiminin nisbî öneminde meydana gelen bu azalmaya karşılık, gerek üretim yapısı ve gerekse mülkiyet ilişkileri bakımından bölge içi ve bölgeler arası piyasanın taleplerine cevap verme imkanlarının arttığı gözlenmektedir.

İktisadî faaliyetlerin nisbî önemlerinde ve yapılarında meydana gelen bu değişme, kasabanın kır ve şehir ekonomileri arasındaki iktisadî entegrasyon zincirinin çok önemli bir halkasını teşkil etmesinden kaynaklanmaktadır. Kasabalar, bir yandan kendi içinde ve bölge dışındaki üretim merkezlerinde üretilen mal ve hizmetleri kendi çevresine dağıtmak ; öte yandan da kendi içinde ve çevresinde üretilen ve o çevrenin ihtiyaçlarını aşan mal ve hizmetleri bölge dışına aktarmak gibi iki yönlü bir aracılık görevini üstlenmişlerdir. Kasabalarda, sayıları önemli miktarlara ulaşan çeşitli esnaf ve tüccar grupları, bu fonksiyonun gereği olarak ortaya çıkmakta ve sayıları da bu fonksiyonun hacmiyle sınırlı kalmaktadır.

Kasabanın iktisadî faaliyetlerde oynadığı bu aracı rol, kasabalarda ortaya çıkan sosyal ilişkilerde hem şehre ve hem de köye özgü farklı sosyal ve ekonomik kategorilerin birarada yaşaması şeklinde kendini göstermektedir. Nitekim örneğimizde, toprakla ilgili rant ilişkilerinde bir yandan para kira, diğer yandan da daha yaygın olarak ortakçılık yöntemine başvurulmaktadır. Aynı şekilde örneğimizde görülen gelir dağılımı verilerine bakarak, kasabalarda sosyal farklılaşmanın köye göre daha fazla, şehirlere göre ise daha düşük olduğu söylenebilir.

Özet olarak, bütün bu açıklamalar göstermektedir ki, kasabaların iktisadî yapıları şehir ve köy ekonomilerine ait özellikleri birarada içeren bir model çerçevesinde incelenebilir. Bu iki farklı ekonomik yapıya ait özelliklerden herbirinin model içindeki nisbî ağırlıklarını ise bölgelerarası ticaret imkanları belirleyecektir.